

MAQOLA MAVZUSI: OILAVIY MUNOSABATLARNING BUZILISHINING PSIXOLOGIK

XARAKTERISTIKASI

Butayeva Nodira Xudayarovna

KIUT II – kurs magistiri

Annotatsiya: Mazkur maqolada oilaviy ajrimlarning ijtimoiy-psixologik mohiyati, ularning kelib chiqish sabablari hamda tarixiy va zamonaviy omillari tahlil qilinadi. Shuningdek, oilaviy munosabatlarning buzilishiga olib keluvchi psixologik omillar, turli xalqlarda ajrimga bo‘lgan munosabatlar va ajrim jarayonining bosqichlari ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqot natijalari oilaviy barqarorlikni ta’minlashda psixologik tayyorgarlik muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: oilaviy ajrim, nikoh, ijtimoiy-psixologik omillar, oila, konflikt, ajrim bosqichlari, munosabatlar.

Аннотация: В данной статье рассматривается социально-психологическая сущность семейных разводов, анализируются причины их возникновения, а также исторические и современные факторы. Освещаются психологические особенности разрушения семейных отношений, отношение к разводам в различных культурах и этапы процесса развода с научной точки зрения. Результаты исследования показывают, что важным фактором устойчивости семьи является психологическая готовность к браку.

Ключевые слова: семейный развод, брак, социально-психологические факторы, семья, конфликт, этапы развода, межличностные отношения.

Kirish: Oila jamiyatning muhim ijtimoiy instituti bo‘lib, shaxsning shakllanishi, ijtimoiylashuvi va ma’naviy rivojlanishida asosiy rol o‘ynaydi. Oilaning

barqarorligi jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, undagi muammolar, xususan, ajrimlar ijtimoiy muhitga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, urbanizatsiya jarayonlari va qadriyatlar tizimidagi transformatsiyalar oilaviy munosabatlarga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda. Natijada oilaviy nizolar va ajrimlar sonining ortishi kuzatilmoqda. Ilmiy tadqiqotlarda ajrimlar ko‘p omilli ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida baholanib, ularning yuzaga kelishida shaxsiy, psixologik va ijtimoiy omillar muhim rol o‘ynashi ta‘kidlanadi. O‘zbekiston Respublikasida oilaviy munosabatlar huquqiy jihatdan tartibga solingan bo‘lib, ajrim jarayonlari amaldagi qonunchilik asosida amalga oshiriladi. Shu bilan birga, mahalla va boshqa ijtimoiy institutlar oilaviy nizolarni bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism: Oiladagi inqirozlar va ularning oqibatlari nafaqat oiladagi notinchlikka balki nikohning buzilishiga ham. Taqdir taqozosi bilan ayrim oilalarda nizolar kelib chiqadi va uning oqibati sifatida nikoh barbod bo‘ladi. Olimlar nikohning barbod bo‘lishini o‘rganib, uning sabablari turlicha bo‘lishi mumkinligi to‘g‘risida o‘z nazariy qarashlarini bayon etganlar. Masalan, ayrim psixologlar ajrimlarni “turtki” kontseptsiyasi orqali tushuntirishga urinadilar. Ya‘ni, yaxshi tinch-totuv yashayotgan oilada birdan shunday holat yuz beradiki, masalan, xiyonat, o‘lim, xastalik, rashk va shunga o‘xshash voqealar turki bo‘ldiyu, oila ustuni qulaydi. Aslida hayotda qo‘qqisdan shunday bir silkinish yoki turtki bilan oila birdan buzilib ketishi kam uchraydi. Yana bir holat olimlar fikricha, “orqaga ketish” deb nomlanadi. Bu shunday holatki, unga ko‘ra, er va xotinni yaxshi, iliq munosabatlar bog‘lab turgan, lekin aynan muhabbat birdan sovib, er-xotin bir-birini ko‘rsa g‘ashi keladigan, gaplari yoqmaydigan, nizokash bo‘lib qoladi. Bunday voqealar hayotda tez-tez uchraydi. Sababi – birdan yongan olov, ya‘ni, muhabbat, ma‘lum vaqt o‘tgach ochishi, sonib qolishi mumkin. Shu kabi holatlar va undan boshqa sabablar tufayli oila ajrimlarining sodir bo‘lishi barcha zamonlar va davrlarda ham kuzatilgan. Faqat nikohning barbod bo‘lishi shakllari va sabablarida har bir davrda o‘ziga xos asoslar bo‘lgan deyish mumkin. Masalan, Sharq mamlakatlarida qadimdan nikohning barbod bo‘lishi eng

kam uchraydi, deb hisoblab kelingan . Chunki oila institutining poydevori mustahkam bo'lishiga ajdodlarimiz qayg'urganlar. Yetti pushtini surishtirish, sovchilik instituti orqali bir-biriga mos keladigan yoshlarning taqdirini bog'lash, hattoki, uzoq qarindoshlar o'rtasidagi nikohlar, ya'ni, oldindan bir-birlarini bilgan odamlarning o'zaro kelishuvi, mehr va muhabbat rishtalari orqali oila qurish o'zbekchilikka xos odatlar sifatida qadrlangan va ta'kidlab o'tilgan nikoh motivlarining barchasida oqilona fikr yuritish, yoshlar va ular ota-onalarining "etti o'lchab bir kesishi" oilaning mustahkam bo'lishi uchun zamin hisoblangan. Nikoh ajrimlariga kelsak, bunday holat Sharq xalqlarida ham, bizda hamsodir bo'lgan. Eski manbalarda nikoh ajrimiga sabab bo'lgan omillar sifatida avvalo, er yoki xotinda to'ydan keyin aniqlangan nasliy xastaliklar, ko'p holatlarda erkak kishining, ayrim holatlarda ayolning boshqa inson bilan "til" topishib ketishi, boobro' va mansabdor shaxsning kelinchakni yoqtirib qolishi va zo'rlik bilan eski oilani buzishga majbur qilishlar, farzandsizlik, ayolning bepushtligi sabab erkakning xotinni taloq qilishi, iqtisodiy nochor yosh oilaning o'z ro'zg'orini yurita olmaganligidan ayolning boshqa odamga turmushga chiqishga majbur bo'lib qolishi kabi sabablar qayd etilgan. Muhimi shunki, nikohning barbod bo'lishidagi tashabbus asosan erkak kishining qo'lida bo'lgan. Agar u xohlasagina nikoh barbod bo'lgan. Agar mabodo ayol tashabbus ko'rsatsa, u qattiq jazolangan, jamoatchilik uni qoralagan, hattoki, tosh bo'ron qilinganligi to'g'risida qadimgi tarixdan, eski kinofilimlardan ma'lum . Boshqa xalqlarda ham o'ziga xos an'analar mavjud bo'lgan.

Qadimgi Xitoyda nikoh ajrimiga olib keladigan sabablarga erning ota-onasi ra'yiga qaramaslik, ularga kelinning gap qaytarishi, betga choparlik, bepushtlik, mahmadonalik, bedavo xastalik, rashk kabilar kirgan. Lekin yuqoridagi holatlar bo'lsa-yu, ayol erining ota-onasiga aza tutayotgan bo'lsa yoki u chin yetim bo'lsa, eri uni baribir uydan xaydab yubora olmagan. Qadimgi Gretsiyada esa nikoh ajrimini sodir etish ancha yengil bo'lgan. Erguvohlar oldida xotiniga u bilan ortiq yashay olmasligini, nikohi buzilganligini aytgan ayol barcha sep-suriqlarini yig'ishtirib, o'z ota-onasining oilasiga qaytib ketavergan. Sarpo suriqlar, ayolga tegishli barcha narsalarning unga

berilishi majbur hisoblangan, hattoki, ajrimning sababi ayolning xiyonati bo'lgan taqdirda ham mol-mulk, ziynatlar ayolga berilavergan. Lekin ayol eri bilan yashashni xohlamay qolgan holatlarda uning ajrim olishi mushkulroq bo'lgan, bunday paytlarda xotin shahar xokimiga yozma ravishda rasmiy murojaat qilishi, va ularqaror qabul qilishi lozim bo'lgan. Bunday hollarda kim aybdor deb topilishidan qat'iy nazar, bolalar otasi bilan qoldirilgan. Rimliklarda ham ajrimlar ilgaridan odatiy holday qaralgan. Tarixdan ma'lumki, shoir Ovidiy va tarixchi Pliniy uch marta uylanganlar, Yuliy Tsezar va Antoniy esa to'rttadan xotinga ega bo'lganlar. Bu kabi tarixiy hodisalar manbalarda, tarixiy filimlarda yaxshi aks ettirilgan. Qadimgi Hindistonda esa nikoh oddiygina fuqarolar ittifoqi emas, ilohiy ittifoq sifatida qaralib, nikoh rishtalarining buzilishi nihoyatda g'ayritabiiy holat deb baholangan. Nikohning buzilishi faqat er tashabbusi va ayolning katta gunohi tufayli ro'y berishi mumkin bo'lgan. Eramizgacha bo'lgan ikki mingliklardan qolgan manbalarda ko'rsatilishicha, "sakkiz yil mobaynida bola tug'magan ayol boshqasiga almashtirilishi mumkin, o'lik bola tuqqan – o'ninchi yili, faqat qiz bolalarni tug'adigani – o'n birinchi yili, urushqoq, beadabi esa o'sha zahoti er tomonidan qo'yib yuborilishi mumkin" bo'lgan. Keyinchalik hindlar ham ajrimlar siyosatini qayta ko'rib chiqib, endi nikoh quyidagi holatlarda ham barbod bo'lishi qayd etilgan: agar ayol erining barcha boyliklarini isrof qilish, no o'rin ishlatgan bo'lsa, abort yo'li bilan farzandini yo'qotgan bo'lsa va erining hayotiga suiqasd qilgan bo'lsa. Ayol esa faqat ikki holatda eridan ajrim talab qilish huquqiga ega bo'lgan: eri bepusht o'z erlik vazifasini bajara olmay qolgan bo'lsa va sodir etgan gunohi uchun uni qavmdan chiqarib yuborilgan bo'lsa. Shunga o'xshash nikohning barbod bo'lishi shakllari ham, uning motivlari ham turfa xil. Ko'pgina xalqlarda ajrimlarning motivi sifatida er-xotin xiyonati qayd etiladi. Shunisi xarakterliki, erkaklarning xiyonatidan ko'ra ayolning xiyonati barcha madaniyatlarda ham qattiqroq qoralanadi, chunki buning asosiy sababi – xiyonatkor ayol boshqa erkak bilan uchrashib yurib, undan homilador bo'lib qolishi va nikohsiz begona bolaning tug'ilishiga sababchi bo'lib qolishi mumkin. Ya'ni, bunda nafaqat oilaning balki yangi tug'ilgan bolaning manfaati jiddiy zarar ko'radi, chunki bu bolada kimning haqi

borligi, kimning mol-mulkiga voris bola olishi masalasi o'ylantiradi. Lekin er-xotinning xiyonatiga befarq qaraydigan xalqlar ham yer yuzida topiladi. Masalan, Afrikadagi dinka qabilasida er agar xotini uning nazaridan odonroq bo'lsa ham, bemazaroq ovqat pishirsa ham u bilan ajrashib ketaveradi.

Erkakning begona ayol bilan "don olishib yurishi" hech kimni qiziqitirmaydi, hattoki, qonuniy xotini ham bunga unchalik ahamiyat bermaydi. Shu kabi Assama orolida yashaydigan qabila ham ajrashishda bir-birining quyi yoki yuqori tabaqadan ekanligiga qarab qaror chiqaradi. Masalan, agar ayol yuqori tabaqa oila vakilasi bo'lsa, u nikohni bekor qilish va boshqa erkak bilan yashab ketaverish huquqiga ega bo'ladi. Albatta, musulmon xalqlarida oila qanchalik qadrlansa, taloq yoki ajralish holatlari shunchalik tahqirlangan. Shu nuqtai nazardan musulmon olamida o'ziga xos shariyat qonunlari ishlab chiqilgan bo'lib, ular asrlar o'sha oila-nikoh munosabatlarini tartibga solishda muhim omil bo'lgan.

Qur'oni-Karimning qator suralarida, jumladan, uning "Baqara" surasida er va xotinning o'zaro insoniy va mulkiy munosabatlari, farzandni dunyoga keltirish va uni voyaga yetkazishda ota onalik mas'uliyati va burchlari bayon etilgan. Unda "taloq"ning Alloh tomonidan buyurilgan, lekin uning o'ziga eng noma'qul bo'lgan amaldan ekanligi ta'kidlangan. Demak, musulmonchilikda oilaning buzilishi "qush inining buzilishi" kabi yomon, noxush oqibatlarini keltirib chiqaruvchi omil sifatida qaraladi.

Musulmon qoidalariga ko'ra ayolning nikoh ajrimining tashabbuskori bo'lishlik qoralanadi, lekin vaziyat talab qilganda ayol o'z haq-huquqlarini talab qilmagan holada erining uyidan ketishi mumkin. Erkak esa agar bilmay "Taloq" so'zini ishlatib qo'ygan bo'lsa, o'z ayoliga qayta uchinchi martagacha uylanishi mumkin, lekin uch martadan keyin uning yana uylanishi qat'iyat man etiladi. Tabiiy, hozirgi sharoitda huquqiy davlat qurish sharoitida bunday shar'iy qoidalarga emas, amaldagi qonunlarga ko'ra ajrim holatlarini muvofiqlashtiriladi. Uning qoidalari O'zbekiston Respublikasining "Oila Kodeksi"ning "Nikohning tugatilishi" deb nomlangan 7 bobning 37-48 moddalari

hamda “Nikohdan ajralishni qayd etish” deb nomlangan 26 bobning 218-222 moddalari bilan tartibga solingan.

Poytaxt bo'yicha ajrimlar sabablari o'rganilganda, iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli oilaning buzilishi eng oxirgi o'rinda qayd etiladi, chunki aksariyat o'ziga to'q, boy-badavlat oilalarda yoshlar asosan uch sabab tufayli ajrilib ketmoqda: rashk va xiyonat, kelin-qaynona munosabatlaridagi kelishmovchilik va turmush sharoitidagi noqulayliklar. Umuman olganda, nikoh ajrimlarining bosh omili yoshlarni ma'naviy jihatdan turmush qurishga tayyor emasliklaridir. Oilaviy ziddiyatlarning er-xotin va farzandlar taqdiriga ta'siri amalda er va xotin ajralishga axd qilganda, ular o'rtasida farzand bo'lmasa, FXDYO idoralariga murojaat qiladilar va o'rtada farzand bo'lsa, bu ishni sudlar xal qiladi ularning nikohi bekor qilinadi. Agar, lekin aksariyat holatlarda o'z-o'zini boshqarish o'rgani bo'lmish mahalla va undagi yarashtirish komissiyasining a'zolari bo'lmish faollar bunga aralashadilar, arzimagan sabab bilan ajrimgacha borayotgan yoshlarga jamoatchilik monelik ko'rsatadi. Chunki milliy mentalitetda farzandni tirik yetim qilib qo'yish katta gunoh hisoblanadi, shuning uchun azaldan urf bo'lgan tamoyil borki, yosh oilaning keyingi taqdiriga kattalar aralashadi va oilaviy nizoning sabablari o'rganilgach, bir qarorga kelinadi.

Agar oilaviy nizo yoshlarning, birinchi navbatda ayolning va farzandlarning salomatligi, tinchligi va birgalikda yashashlariga jiddiy xavf solgan hollarda (xiyosat tufayli bir-birini kechirolmaslik, erning tinimsiz alkohol iste'mol qilishitufayli ayolni muntazam qiynashi, maishiy zo'ravonlik, oila byudjetiga erkak ulushining qo'shilmasligi kabi) jamoatchilik ayolning xaq-huquqlarini himoya qiladi va mahallaning o'zi ayol, uning farzandlari taqdirini belgilash, ularni ijtimoiy himoya qilish maqsadida bu ishga aralashadi. Joylardagi xotin-qizlar faollari oxirgi yillarda aynan shu masalalarda o'z-o'zini boshqaruv organlarining odilona faolligini oshirishga alohida e'tibor berib kelmoqda. Mahalladagi yarashtirish komissiyalarining a'zolari bilan o'tkazilgan suhbatlardan ma'lum bo'ldiki, ular aksariyat holatlarda aynan ayollarning manfaatlarini himoya qilish bilan shug'ullanadi, lekin ayolning aybi va

uning oilaviy yumushlarga tayyor emasligi, eri va qarindoshlar bilan to'g'ri munosabatlarni o'rnatishga no'noqligi tufayli oila ajrim arafasida bo'lgan sharoitda mahalla maslahatchilari kelin bilan ma'rifiy va tarbiyaviy ishlarni amalga oshiradi.

Oilalar miqdorining ortib borishi oxirgi yillarda asosan yosh oilalar va nukleartipli, ya'ni, er-xotin va ularning farzandlari alohida yashaydigan oilalar hisobiga sodir bo'lmoqda. Mavjud oilalarning salkam 50 foizi – bu nuklear oilalar, bir xonadonda bir necha alohida oilalar istiqomat qiladigan patriarxal oilalar jamioilalarning salkam 23,5 foizini tashkil etadi.

Nuklear, yosh oilalarning aksariyati 9 yildan kam bo'lgan turmush tajribasiga ega bo'lganlar bo'lib, sodir bo'layotgan nikohning barbod bo'lishi holatlari aynan shu kabi oilalarga to'g'ri kelmoqda. Ya'ni, ilmiy izlanishlardan olingan ma'lumotlarga kora, 70 foizdan ortiq nikoha jrimlari yosh oilaga to'g'ri keladi. Noto'liq oila – yolg'iz onaxon yoki otaxonlar, er yoki xotinning olimi tufayli noto'liq bo'lgan oilalar, yoki ajrim tufayli paydo bo'ladigan oila tipidir.

Afsuski, oxirgi sabab bo'yicha noto'liq bo'lgan oilalar boshqa toifaga nisbatan ko'p. Ajrim bo'lgan oilalarning salkam 1% dagina bolalar otaning qo'lida qoladi. Qolgan holatlarda voyaga yetmagan bolalar onalari bilan qoladi. Bu onalarning o'rtacha yoshi 23-24 yoshni tashkil etadi, ularning qo'lida qolgan bolalarning o'rtacha soni 2,5 nafardir. Yolg'iz farzand tarbiyalayotgan yosh ayollarning ma'lumotlilikgi o'rganilganda, ularning aksariyati o'rta va to'liqsiz o'rta ma'lumotli ekanligi e'tirof etilgan (20,5%). Yosh turmush qurayotgan qizlarimizning 12,3%i 15-19 yosh oralig'ida ona bo'lishadi. 15-16 yoshda ona bo'lish holatlari ham xanuz mavjud bo'lib, 2006 yilda ular soni 95 nafarni, yoki jami tuqqanlarning 0,01% ini tashkil etdi (2005 yilda 117 nafar edi, yoki 0,02%), 17-19 yoshda ona bo'lganayollar soni 19419 nafar bo'lib, bu jami tuqqanlarning 3,6 foizini (2005 yilda mosravishda 19147 yoki 3,7%) tashkil etdi. Ularning har 10 tasidan bittasi (10,6%) talaba qizlardir. Psixologik adabiyotlarda ajrimlarning tabiati, bu jarayonga oid qonuniyatlar ilmiy nuqtai nazaridan beriladi.

S.Kraxotvil ajrim jarayonining quyidagi bosqichlarini ajratadi: Bosh ko'tarish bosqichi: xorlangan va norozi ayol o'z faolligini oshirib, ajrim sodir bo'lmasligining oldini olib uchun muayyan say'i-harakatlarga kirishadi . Lekin barcha ishlarni xavotirlik va hayajon bilan amalga oshirgani sababli, ko'p xatolarga yo'l qo'yadi va noma'qul ishlar ham qilib qo'yishi mumkin. Oila bo'lmaganligini tan olib, tushkunlik, depressiya holatiga tushadi, va endi o'zini ham ayblay boshlaydi. Bo'yinga olish bosqichi ajralishni xohlamagan tomon endi mavjud holat bilan kelishib, bunday nikohning bo'lganidan bo'lmagani ma'qulligi fikriga keladi. Albatta, shuni ta'kidlash joizki, ayrim hollarda ikkala tomon ongli ravishda, o'zaro kelishib, bir-birlariga tanadashnom bermaydilar va bunday ajrimlar yuqorida ko'rsatilgan bosqichlarsiz

Xulosa: O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy ajrimlar ko'p omilli ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, ularning yuzaga kelishida shaxsiy va ijtimoiy omillar muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, er-xotin o'rtasidagi ishonchning pasayishi, muloqot madaniyatining yetishmasligi hamda psixologik tayyorgarlikning sustligi ajrimlarning asosiy sabablaridan hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ajrimlarning asosiy qismi yosh oilalar hissasiga to'g'ri keladi. Bu esa ularning oilaviy hayotga yetarli darajada tayyor emasligi, ijtimoiy moslashuv va o'zaro munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'ya olmasligi bilan izohlanadi. Shuningdek, ajrimlar nafaqat er-xotin, balki farzandlarning psixologik holatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli oilaviy nizolarni oldini olish, sog'lom muloqotni shakllantirish va psixologik yordam tizimini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Olaviy ajrimlarning oldini olish uchun yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash hamda ijtimoiy institutlar faoliyatini kuchaytirish zarur. Bu esa oila barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov, I. Oila psixologiyasi va nikohdagi nizolar. Toshkent: Fan, 2019. – 142 b.
2. Tursunov, M. Sharq mamlakatlarida oila institutining tarixi. Samarqand: Universitet Nashriyoti, 2017. – 256 bv

3. Radcliffe-Brown A.R. Structure and Function in Primitive Society. – London: Routledge, 1952. – 178 p.

4. Schacht J. An Introduction to Islamic Law. – Oxford: Clarendon Press, 1964. – 223 p